

Margaret Dimitrova

(Sofia, Sofia University St. Kliment Ohridski)

Tatyana Ilieva. An Old Church Slavonic–Greek Word Index to the Book of Ezekiel. In: The Old Church Slavonic Translation of the Old Testament (Edited by Sv. Nikolova). Volume 3. Sofia, 2013, 648 p.

Abstract: Tatyana Ilieva's book is the third volume in the series titled *The Old Church Slavonic Translation of the Old Testament*. Tatyana Ilieva offers an exemplary lexicographic description of the vocabulary of the Old Church Slavonic translation of the *Book of Ezekiel with Interpretations*. The book comprises four types of lexicographic indices – an Old Church Slavonic–Greek word index, a Greek–Old Church Slavonic word index, an index a tergo, and an index frequentiae of the Old Church Slavonic lexemes. One of the major assets of the book is that it embraces the entire lexical material excerpted from the Old Church Slavonic translation of the *Book of Ezekiel with interpretations*. This allows different types of analyses to be conducted and reliable conclusions to be drawn. The indices also cover all the occurrences of the function words, conjunctions and prepositions, which makes it possible for conclusions to be made both with respect to the lexis and grammar.

доц. д-р Маргарет Димитрова

(София, СУ "Св. Климент Охридски")

Татяна Илиева. Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция на Светлина Николова. Т. 3. София: БАН, Кирило-Методиевски научен център, 2013, 648

Книгата на Татяна Илиева е трети том от поредица издания на старобългарския превод на Стария завет. Тази поредица на Кирило-Методиевския научен център в София (БАН) започва с работата на Румяна Златанова върху превода на Малките пророци, осъществено от Румяна Златанова. Този първи том съдържа: издание на текста, придружено от научен апарат върху особеностите на славянската ръкописна традиция и гръцкия текст; гръцко-старобългарски речник-индекс; индекс на старобългарските форми; обратен речник-индекс на старобългарските форми¹. Вторият том от поредицата е изданието на превода на Книгата на пророк Иезекиил с тълкувания, осъществено от Лора Тасева и Мария Йовчева, като с гръцките съответствия работи Татяна Илиева². Том трети от поредицата е продължение на работата на Т. Илиева по втория том. Отличителна черта на тези две издания (на преводите на Малките пророци и пророк Иезекиил) е, че те включват не само библейския текст, а и съпровождащите го тълкувания. Най-вероятно през X в. в средновековна България, в Преслав, са преведени от гръцки тълкуванията към Псалтира и пророческите библейски книги, като съществуващите по-ранни преводи на библейския текст от Кирил и Методий и техните преки ученици е бил редактиран³. Изданието на тези преводи на тълкувания редом с библейските стихове е тежка задача, защото гръцката традиция не е цялостно проучена, а няма и нови критически издания. Това е основно затруднение и при изготвяне на лексикографски наръчници. Именно с такова нелеко дело се е заела Т. Илиева.

Въпреки тези трудности, Татяна Илиева е подготвила едно образцово лексикографско представяне на речника на старобългарския превод на Книгата на пророк Иезекиил с

¹ *Старобългарският превод на Стария Завет*. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 1. Р. Златанова. *Книга на дванадесетте пророци с тълкувания*. София: Кирило-Методиевски научен център, 1998.

² *Старобългарският превод на Стария завет*. Под общата редакция и с въведение от Светлина Николова. Т. 2. *Книга на пророк Иезекиил с тълкувания*. Изданието е подготвено от Лора Тасева и Мария Йовчева; подбор на гръцкия текст Татяна Илиева. София: Кирило-Методиевски научен център, 2003.

³ За ранните преводи на библейски книги с тълкувания вж. обобщения у Т. Илиева. Екзегетическите текстове в старата българска литература от X-XI в. – *Старобългарска литература* 35-36 (2006), 38-74 и Т. Славова. Библейски преводи (2.3.1). – В: *История на българската средновековна литература*. Съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2009, 91-101 и цитираната там литература, а напоследък върху частни въпроси вж. Т. Мострова. За идентифицирането на тълкуванията към Книгата на пророк Исаия във Великите чети минеи. -- In: *Text – Sprache – Grammatik. Slavisches Schrifttum der Vormoderne. Festschrift für Eckhard Weiher zum 70. Geburtstag (WSLS 39)*. Ed. by Juliane Besters-Dilger and Achim Rabus. München–Berlin: Otto Sagner, 2009, 239–51; Yavor Miltenov. The Slavonic Translation of the Minor Prophets with Commentary – A Textological Approach. – *Scripta & e-Scripta* 7 (2009), 135-180.

тълкувания. Книгата ѝ включва всъщност четири типа лексикографски указатели: старобългарско-гръцки словоуказател, гръцко-старобългарски словоуказател, обратен речник на старобългарския текст и честотен речник на старобългарските лексеми.

Много професионално, задълбочено и премислено са изработени принципите на съставяне на тези лексикографски пособия. Принципите на извличане, представяне и организиране на лексикалния материал са отлично разяснени в началната глава на книгата, стр. 7-22. Основният източник за изготвените речници е изданието на старобългарския превод на тълковния Иезекиил – по среднобългарския препис от последната четвърт на XIV век, пазен днес в Руската национална библиотека в Санкт-Петербург, сигнатура F.I.461⁴. В изданието са привлечени и разночетения от един молдавски ръкопис от 1475 г., писан със среднобългарски правопис, пазен днес в сбирката на Щукин в Държавния исторически музей в Москва под сигнатура 507⁵. Татяна Илиева обаче не се е задоволила само с тези извори, а допълнително е използвала и свидетелствата на източнославянски преписи в случаите, когато в основните ръкописи има неясно, грешно написание или някакъв правописен, граматичен или словообразователен раритет. Нерядко в речника си тя цитира и свидетелствата на тези ръкописи, за да постигне по-голяма обективност при представяне на старобългарския превод на тази библейска книга, придружена с коментари. По отношение на гръцкия текст тя използва едно надеждно издание на библейската книга на J. Ziegler⁶, но за гръцкия текст на тълкуванията (коментарите) тя си служи с най-старото им некритическо издание, влязло в MPG 81 (1859) – по липса на друго издание на гръцкия текст. В речника, изработен от Т. Илиева, ясно е разграничено дали дадена старобългарска лексема се използва в превода на библейски стих (чрез получер шрифт е написана главата и стихът, в който се среща думата), или в превода на тълкуванията (чрез нормален шрифт е отбелязана главата от библейската книга и стихът, към който е коментарът).

Старобългарско-гръцкият словоуказател съдържа 3252 заглавни думи, които включват 14 199 словоформи, регистрирани в 35 773 употреби. В сравнение с речниците в първия

⁴За този ръкопис и неговата значимост за изследване на старобългарския превод на Стария завет вж. Св. Николова. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария завет. – *Старобългарска литература* 28-29, 1994, 110-118.

⁵Споменатите два ръкописа са основни и за изданието на Малките пророци от Румяна Златанова, цитирано по-горе.

⁶J. Ziegler. *Ezekiel. Septuaginta. Vetus testamentum graecum*. Т. 16., Pars. 1. Göttingen, 1952 (2-по изд. 1977).

том на поредицата издания на старобългарския превод на Стария завет, изработени от Р. Златанова, тук в повече случаи срещаме основни форми с нормализиран (реконструиран) старобългарски правопис. Нормализирането е проведено от Т. Илиева последователно по един и същ начин, като тя прилага ясни и прозрачни критерии. Същевременно обаче тя широко представя и самите форми на думите без промяна, така като са в основния ръкопис, така че читателят ясно може да проследи принципите, спазени при реконструиране на основните форми на лексемите. Смятам, че този подход улеснява изследването на лексикалното богатство на средновековната българска и в по-широк план изобщо славянската писменост. При реконструиране на правописа на основните форми на лексемите изследователката изхожда не от хипотетично най-ранния старобългарски правопис, а следва конвенции, които вече са традиционни в палеославистиката. Например освен че реконструира еровете, носовките и ят на етимологичните им места, тя предпочита знак ъ пред ы, редовно използва ꙗ, њ, форми като бесчъстънъ, израиль, вавилонъ, все елементи, които едва ли са принадлежали на най-ранния старобългарски правопис. Чрез този изследователски избор обаче речникът на Т. Илиева става част от лексикографската традиция в палеославистиката и лесно може да бъде включен като градиво в по-големи тезауруси в електронен вид. По същата причина, предполагам, всички метаданни за лексемите (граматични черти, честота на употреба и под.) са на латински (според установени в класическа филология конвенции), а не според българската терминология.

Една от най-силните страни на изготвените от Т. Илиева лексикографски наръчници е, че те са двуезични. Чрез подробната, последователно формализирана и йерархизирана информация те са безценен източник за изследване на похватите и техниките на средновековните преводачи. Така тези речници ни дават информация в колко случаи дадена гръцка дума се превежда с една и съща старобългарска дума, в колко и кои случаи няма гръцко съответствие според изданията, с които авторката е разполагала, кога има случаи на свободен превод, когато не можем да кажем коя гръцка лексема точно на коя старобългарска съответства. От компетентно обработения лексикален материал личи, че невинаги старобългарският преводач се е стремил да намери точно формално съответствие на гръцката дума, например гръцко предложно съчетание той превежда с наречие, или обратно, или гръцки родителен падеж на съществително той предава с притежателно прилагателно.

Друга силна и изключително полезна за палеослависта страна на изработените от Т. Илиева речници е, че тя стриктно и последователно дава количествени данни. Структурирана по този начин, лексикографската информация лесно може да се анализира чрез статистически методи. Освен това е указано всяка форма къде точно се намира в ръкописа според изданието му – посочен е лист и ред, а така също и библийска глава и стих, ако думата е регистрирана в библийския текст. Добро решение е различните по тип метаданни да бъдат последователно представяни с различни шрифтове (курсив, получер).

И така, какво представлява всяка речникова статия в първия речник, *Старобългарско-гръцки речник-индекс*, стр. 25-524? Начало на всяка речникова статия е реконструирана основна форма на дадена лексема, т. нар. лема. Веднага се посочва каква част на речта е; ако е съществително, на кое склонение принадлежи (чрез родителното окончание) или е несклоняемо и от кой род е, дали е собствено име, дали е топоним; ако е глагол, се дава най-напред инфинитивът, а сетне и формите за сегашно време 1 и 2 л. ед.ч., за да се покаже на кое спрежение принадлежи глагольът, отбелязва се дали е от свършен или несвършен вид. Винаги се дава броят на регистрираните форми на дадена дума, но не се привежда значението ѝ. След това се посочват гръцките лексеми (без да е уточнено значението им), които старобългарската дума превежда – с основните им форми и с местата, на които тази дума е регистрирана, когато превежда посоченото гръцко съответствие. За разлика от речника на Р. Златанова не се цитират самите гръцки словоформи с някои изключения. След това се изреждат самите регистрирани форми в среднобългарския ръкопис с оригиналния им правопис, като се дава граматична характеристика и се посочва мястото, където са регистрирани. Това е основният речник в рецензираната книга, който е надежден лексикографски справочник за всеки проучвател, интересуващ се от старобългарското книжовно наследство, история на библийските и екзегетични преводи, преводачески техники и стратегии, история на старобългарската лексикална норма. Той е надежден източник, защото е изработен много прецизно, в лесен за използване вид е предадена огромна информация, ясно са указани всички адреси, на които проучвателят може да провери дали дадената информация е точна.

Вторият речник в книгата на Т. Илиева е *Гръцко-старобългарски показалец*, стр. 525-613. В него водещите лема са гръцките лексеми: дадени са основните им форми и фреквентността им в разглеждания текст. Към всяка гръцка лема са изредени

старобългарските ѝ еквиваленти в основни форми и с честотата им. Графично речникът е чудесно аранжиран, така че читателят бързо добива представа за типовете преводачески решения и за разнообразието от преводачески избори при превод на една и съща гръцка дума – очевидно в зависимост от контекста и разликите в значението. При тази организация на изходните данни лесно е да се проследи и доколко старобългарският преводач е търсел или не формално-структурно тъждество между думите в оригинала (изворния текст) и преводните съответствия. Ясно са отделени идиоматичните изрази и техните еквиваленти.

Обратният речник освен лексемите съдържа и метаданни, а именно определяне на думата като част на речта и честота на употреба, разграничение на омонимите. Отново той включва само основните форми на старобългарските лексеми, защото всички регистрирани техни форми са изредени в първия словоуказател, старобългарско-гръцкия.

Последният речник в книгата на Т. Илиева е честотен (стр. 634-644). Изредени са основните форми на регистрираните в разглеждания превод лексеми според честотата им. Речникът започва с думите с най-ниска честота – онези, които са регистрирани само по веднъж и които са многобройни (подредени са по азбучен ред), като агньць, дэвица, похвалити, таможе; следват думите, които се срещат по два пъти, като овъчь, примракъ; и така до най-честите думи. Както може да се очаква, най-често се използва в този превод съюзът *и*, следван от екзистенциалния глагол – 1078 пъти, следван от предлога *въ* – 845 пъти и показателното местоимение *съ* – 805 пъти.

Книгата е снабдена с резюме на английски език, обясняващо следваните от авторката лексикографски принципи.

Основно предимство на рецензираната книга е, че е ексцерпиран целият лексикален материал от старобългарския превод на Книга на пророк Иезекиил с тълкувания. Това позволява да се направят различни анализи и изводите да са надеждни. Включени са всички употреби и на служебните думи, на съюзи и предлози, което позволява да се направят заключения не само в сферата на лексиката, но и на граматиката. Научният апарат е богат, дадена е голямо количество информация в удобен за използване вид – отлично и последователно подредена и йерархизирана, за което са използвани всички възможности на съвременната полиграфия. Огромният лексикален масив е обработен много компетентно с отлично познаване на библейския гръцки и на старобългарския, както и на конвенциите в най-добрите постижения на палеославистичната

лексикографска традиция. Книгата е отличен модел за по-нататъшна лексикографска обработка на старобългарските преводи и би могла да послужи за основа на изграждане на електронен тезаурус на лексиката на преводната книжнина.